

FTAXP 10.07.53

ӨОЖ 340.13

JEL K 30

Н.Д. МЫРЗАТАЕВ,¹

PhD, қауымд. профессор.

e-mail: muxametnur@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5397-0332

Г.Ш. АТАЛЫКОВА,^{*1}

құқық магистрі, аға оқытушы.

*e-mail: g.atalykova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-3916-2034

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа

Білім беру саласы әлеуметтік сала болғандықтан ондағы заңнаманың орындалуы барлық қоғам мүшелеріне әсер етуі білім беру саласындағы жапкершіліктің орындалуына байланысты. Білім беру саласын басқару органдарының салғырттығы мен заңнаманы сақтамауы, немесе заң нормаларын бұзушылыққа баруының жиі болуы осы саладағы жауапкершілікке заң нормасының қаншалықты құқықтық реттелгендігін аңғартып отыр. Білім беру саласындаосы саланы басқарушылардың құқықтық нормаларды сақтауы, оның нормаларын жүзеге асырумен, қолдану көрсеткіштері көптеген мәселелерді туындатады. Заңнаманың негізгі мақсаты білім беру саласындағы құқықтық бұзушылықтарды болдырмау, жолын кесу, алдын алу, және құқық бұзушылық бола қалғанда оған міндетті түрде жауаптылыққа тартылатындығын алдын ала ескерту болып табылады. Қолданыстағы Білім туралы, Ғылым туралы және Педагогтардың мәртебесі туралы заңнамаларды білім беру саласын басқару органдарының құқықтық жауапкершілігі көрсетілмеген. Олар Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексте және Қылмыстық кодекстерде ғана санкцияланған. Сондықтанда болар арнай заңнамалардағы жауаптылықтың нақты көрсетілмеуі осы саладағы құқықбұзушылықтарды түбегейлі тежемеуге қауқарсыздық танытып отырғаны. Автор «Білім беру саласында жасалып жататын құқық бұзу әрекеттеріне дұрыс ден қою мақсатында білім берудің түрлі деңгейлерінде және түрлі білім беру мекемелерінде болуы мүмкін құқық бұзушылықтардың құрамын, түрлерін неғұрлым нақты, барынша айқын және сараланған түрде анықтап алған жөн. Оқыту процесін регламенттейтін нормаларды бұзумен, оқыту процесінің барлық қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасаумен және оларды бұзумен байланысты бұзушылықтардың барлығы қамтылуға тиіс.» – деген пікір білдіреді.

Тірек сөздер: білім беру саласы, басқару органдары, жауапкершілік, құқықбұзушылық, жаза, құқық, заңнама.

Кіріспе

Білім беру саласындағы заңнаманы бұзу мен осы саладағы басқару мекемелерінің жауапкершілігі қоғам мен мемлекеттегі аса маңызды, өзекті мәселе болып табылады. ҚР-ның білім туралы заңында азаматтардың құқықтары, оның ішінде білім беру мекемелерінің тәрбиеленушілері мен оқушыларының құқықтары, сондай-ақ мемлекеттік билік органдары мен білім беру мекемелерінің білім беру туралы заңнама талаптарын орындау міндетін бекітетін заңнамалық ережелер бар. Бірақ бұл білім туралы заңнаманы бұзу немесе сақтамағандығы үшін жауапкершілік пен жауаптылық санкциялары бекітілмеген. Нақ осы мәселе тақырыбымыздың өзектілігін аша түседі. Білім туралы заңнаманы бұзудың алдын алуда және оған жол бермеуде осы жоғарыда аталған мәселе бірқатар қиындықтар тудырады, білім беру саласындағы бақылау мен қадағалау бойынша мемлекеттік функцияны тиімді де нәтижелі жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Зерттеудің алдына қойған мақсаты: Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы басқару органдарының жауапкершілігі талдау, зерттеу, қарастыру.

Зерттеудің алдына қойған міндеттері:

- ♦ Жауапкершілік ұғымын айқындап, оның мән-мағынасын жан-жақты талдау;
- ♦ Білім беру саласындағы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілеу;

- ♦ Білім беру саласындағы басқару органдарының жауапкершілігінің мәселелері мен кемшіліктері және оларды шешу жолдарын анықтау;

- ♦ Құқық нормаларын орындамау және бұзу үшін жауапкершілікке тарту негіздерін ашу және оның орындылығын негіздеу.

Зерттеу жұмысының объектісі болып – білім беру саладағы құқық бұзушылықтар, осы саланы басқару мекемелерінің жауапкершілігі, құқық бұзушылықтардың алдын алу, жолын кесу, білім беру саласында бұзылған құқықты қалпына келтіру жүйесі болып табылады.

Зерттеу пәні – Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы нормативтік құқықтық актілер, ҚР Білім туралы заңы, білім және ғылым министірлігінің нормативтік құқықтық актілері және отындық шет елдердің ғалымдарының ғылыми еңбектері мен бұқаралық ақпарат құралдарындағы осы мәселеге қатыс бар жариялымдар.

Материалдар мен әдістер

Жалпылама императивтік және диспозитивтік нормаларға теориялық түсініктер беру. Білім беру саласындағы құқық бұзушылықтарды айқындайтын және олар үшін құқықтық жауапкершілікті белгілейтін нормаларды салыстыру үшін салыстырмалы-құқықтық әдіс қолданылды.

Мәселенің зерттелу алыс жақын шетелдік және отандық Ю.А. Денисовтың, С.С. Алексеевтың, В.К. Бабаевтың, М.Л. Байтиннің, В.М. Сырыхтың, П.П. Барановтың, Н.А. Беляевтың, А.Л. Бойцовтың, Я.М. Брайниннің, С.Л. Братусьтің, В.Л. Бурлаковтың, И.А. Возгриннің, Ғ. Сапарғалиевтің, С. Зимановтың, Б.О. Алтынбасовтың ғылыми еңбектері мен бұқаралық ақпарат құралдағы жарияланымдары ғылыми жұмыстың теориялық негізіне алынып қарастырылды.

Негізгі ережелер

Білім беру сапасы көптеген факторларға, сонымен қатар едәуір дәрежеде білім беру сапасын қамтамасыздандыру жүйесін басқару және дамыту тиімділігіне байланысты екендігі белгілі. Өз кезегінде қазақстандық білім беруді жаңартудың осы екі маңызды бағыттары субъектілердің білім беру туралы заңның білім беру қатынастарын сақтауына және білім беру саласындағы қатынастарды әкімшілік-құқықтық реттеу сапасына байланысты, мұны Қазақстанда әкімшілік реформа жүргізу кезінде бағалау өте өзекті.

Қазіргі уақытта әкімшілік реформаның салыстырмалы түрде аз бөлігі ғана мыстылық жүзеге асыру кезеңіне жетті. Оның басым бағыттарының кейбіреулері бойынша жұмыстар әлі басталмаған. Ең алдымен бұл жаңа жағдайларда жұмыс істеу үшін қажетті атқарушы билік органдарының құзыреттіліктерін жүзеге асыру механизмдеріне қатысты. Мемлекеттік қызметтердің сапасы және қолжетімділігі стандарттары әзірленбеген, мемлекеттік қызметтерді атқару мен мемлекеттік қызмет көрсетудің әкімшілік тәртіптерін құрудың жұмыс істеу жүйесі мен логикасы айқын емес. Мемлекеттік бақылау мен қадағалау, әкімшілік сипаттағы мемлекеттік реттеудің әр түрлі нысандарының тиімділігін жоғарылатуды көздейтін әкімшілік шектеулерді ары қарай қысқартуға бағытталған шаралар дамуы тиіс. Әкімшілік реформаның нәтижесі мемлекеттік басқару саласындағы әрекеттер үшін жауапкершілікті күшейту болуы қажет. Азаматтардың заңды құқықтары мен қызығушылықтарын қамтамасыздандыру мүддесінде, олардың өздерінің, әкімшілік ұжымдар мен ұйымдардың, азаматтың немесе қандай да бір деңгейде жедел басқаратын функцияларға ие тұлғаның әрекеті азаматтың конституциялық құқықтарын жүзеге асыру үшін маңызды болатын салаларды лайықты жауапкершілігін қамтамасыздандыру аса маңызды.

Әкімшілік-құқықтық нормалардың таза аппараттық, яғни атқарушы билік органдарының қызметін ғана реттейтіндігіне жатпайтыны белгілі. Бұл нормалардың рөлі аса көпқырлы, бұл мемлекеттік-басқарушылық қызметті атқарушы билікті мыстылық жүзеге асырудың нысаны ретінде тағайындау мен мәнінен шығады. Басқару аппараты күнделікті төменгі тармақтармен де, мемлекеттік басқару саласында қызмет ететін немесе қалай да бір оның мүдделерін қозғайтын барлық басқа да тараптармен де байланысты. Бірінші жағдайда сипаты бойынша

мемлекеттік әр түрлі түзілімдер (кәсіпорындар, мекемелер және т.с.с.), ал екіншісінде-саяси, әлеуметтік-мәдени, шарушалық типтегі мемлекеттік емес түзілімдер, азаматтар туралы айтылған. Атқарушы биліктің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыру бойынша іс-әрекет қаншалықты әмбебап болса, әкімшілік-құқықтық нормалар да соншалықты әмбебап. Білім беру қатынастары, олар құқықтық реттеуге жататын бөлімде, біршама дәрежеде әкімшілік-құқықтық әсер ету объектісі болып табылады және білім берудегі жауапкершілік мәселелерін біз ең алдымен әкімшілік құқық призмасы арқылы қарастырамыз [1, 125 б.].

Жауапкершіліктің анықтамаларының бірі әкімшілік құқық ғылымында былайша құрастырылған: (Басқарудағы жауапкершілік құқықпен реттелген, белгілі бір міндеттерді саналы түрде орындайды деп танылған басқару субъектісі, қасақана, ұқыпсыз немесе абайсызда оларды орындамайды немесе мемлекеттің, қоғамның, азаматтардың мүдделеріне әлеуметтік маңызды хзиян келтіре отырып орындайтын қатынастардың жүзеге асырылуын білдіреді, соған байланысты мемлекет, қоғам, ұжым атынан арнайы органдар құқық бұзушыға ықпал ету шараларын немесе жазалау шараларын қабылдайды, олардың мақсаты-жәбірленушінің бұзылған мүддесін қалпына келтіру, бұзушыны жазалау, оны тәрбиелеу және басқарудың басқа субъектілері тарапынан осыған ұқсас юзушылықтардың алдын алу және солайша басқару саласындағы тұрақты құқықтық тәртіп пен мемлекеттік тәртіп жағдайларын жасалды». Сөзсіз, бұл анықтаманы кейбір түзетулермен білім беру саласында да пайдалануға болады. Азаматтар мен лауазымды тұлғаларға, басқа да басқарушы субъектілерге білім беру саласындағы кез келген әлеуметтік қызметті-оқыту (педагог ретінде де, оқушы ретінде де), тәрбиелеу, білім беру мекемесін басқару, сонымен қатар жеке мемлекеттік функциялар-бақылау, көпшілік қызметтерді көрсетуді жауапкершілік ұғымын меңгеруден бастаған жөн. Білім беру ұйымдары көрсететін білім беру жүйесінің тиімділігі мен қызметтер сапасын арттыру көбінесе білім беру қатынастарының барлық қатысушыларының осы салада қызмет ететін құқықтық нормаларды сақтау мен орындауға жауапкершілікпен қарауына байланысты. Білім беру саласында адалдық пен субъективті құқықты асыра пайдаланудың ретсіздігі принципін жеке және көпшілік қызығушылықтардың үйлесімін қамтамасыздандыру әдісі ретінде белгілеген маңызды. Білім беру саласында басқаруды жүзеге асыратын органдардың қызметі сапасыз білім беру мен білім беру туралы заңды бұзғаны үшін жауапкершілікті күшейтуге бейімделуі тиіс. Сәйкесінше, білім беру саласындағы жауапкершіліктің әсерлі механизмі болуы керек, сәйкес құқықтық институт қажет. Қазіргі таңда білім берудегі жауапкершілік мәселелерін реттеу белгілі кемшіліктермен және жеткіліксіз тәртіппен сипатталады. Бұл институттың дамуы әкімшілік-заңдақ нысанның және білім берудегі әкімшілік процедуралардың маңызының өсуіне байланысты.

Білім беру саласындағы жауапкершілік ерекше сипатқа ие. Ең алдымен, бұл білім беру саласының әлеуметтік маңыздылығына және азаматтардың білім алу құқығының конституциялық сипатына байланысты. Сонымен бірге, білім беру қатынастарының барлық қатысушылары арнайы құқықтық мәртебеге ие. Сонымен қатар олар әкімшілік құқықтың ұжымдық субъектісі болып табылады, ал педагогикалық қызметкерлер мен әкімшілік, солармен қатар еңбек құқығының жеке субъектілері, және бұл жағдайлар білім беру саласындағы бұзушылық үшін жауапкершілік нысандары мен тәілдерін анықтауда ескерілуі тиіс.

Білім беру саласындағы жауапкершілік субъектілері:

Лауазымды тұлғалар- білім беру саласында басқару функциясын жүзеге асыратын атқарушы билік органдарының қызметкерлері, сәйкес құзыретке ие муниципалдық органдардың қызметкерлері;

Заңды тұлғалар, ең алдымен білім беру мекемелері;

Білім беру мекемелерінің басшылары және олардың орынбасарлары;

Ұйымдастырушылық-басқарушы құзыреттіліктерге ие тұлғалар (қабылдау комиссияларының жауапы хатшылары);

Педагогикалық және ғылыми-педагогикалық қызметкерлер;

Оқушылардың барлық санаттары және тәрбиеленушілер;

Оқушылар мен тәрбиеленушілердің ата-аналары (заңды өкілдері);

Білім беру ұйымдарының құрылтайшылары.

Соңғы кездегі бағдарламалық құжаттарда білім беру саласындағы жауапкершілікті күшейту қажеттігі көрсетілген, алайда бұл бағыттағы жүйелі жұмыс бұрынғысынша жүргізілмейді.

Білім беру заңнамасындағы көптеген өзгерістер мен толықтырулардың білім беру мекемелері мен білім беру процесіне қаысушылардың жауапкершілігі мәселесіне қатысы жоқ. Қазіргі уақытта білім беру қатынастарының қаысушыларының әлеуметтік жауапкершілігін күшейту үшін білім беру туралы заңды бұзатын немесе орындамайтын тұлғалар мен ұйымдарды жауапкершілікке тарту үшін құқықтық негіздер құру қажеттілігі туындады. Білім беру саласы үшін, кейбір ғалымдардың пікірінше, заңдық тұлғаларға кінәлі тұлғаның құқыққа қарсы тәртібінен болған қосымша жағымсыз салдарды басынан кешіруді (рестроспективті заңдық жауапкершілік) қосатыны аса өзекті [2, 75 б.]. Мұндай тәсіл, әсіресе фактілік пайдаланылатын шараларды: студенттерді оқу-тәрбиелеу процесіне байланысты емес, білім беру мекемесінің қабырғасынан тыс құқық бұзғаны үшін оқудан шығару, жок-нан шығармай жатақханадан босату, қайта оқу жылына қалдыру, өткізіп алған сабақтарды өтеу және т.б. заңдық негіздеуге және бекітуге мүмкіндік береді. Соңында, білім беру қатынастарының ерекшеліктерін ескере отырып білім беру саласындағы арнайы жауапкершілік субъектілерін-мәртебелері нақты білім беру туралы заңнамада бекітілуі тиіс оқушылар мен педагогикалық қызметкерлерді де бөлу қажет.

Мұның барлығы білім беру туралы заңнамаға, кейін ҚР еңбек кодексіне әкімшілік құқық-бұзушылықтар туралы білім беру заңының негізінде немесе нормаларын ескере отырып сәкес өзгерістер енгізуді қажет етеді. Бұл мақсаттарда дамыған шет мемлекеттердің оң тәжірибесін қолданған жөн.

Білім беру саласындағы құқықтық нормалардың орыдалуын қамтамасыздандыруды бақылаудың әсерлі нысаны лицензиялау мен аккредитациялау рәсімдері болуы тиіс. Бұған білім беру саласындағы қолданыстағы тәртіптер мен тәртіптердің қайта дайындалған жобалары бағытталған. Білім беру мекемелері мен білім беруді басқару органдарының басшылары білім беру сапасы мен осы саладағы заңнаманың сақталуына жеке жауапкершілік алуы тиіс. Тексеріс нәтижелері бойынша білім беру мекемелерінің өзіне, педагогтарына шара қолдану тәжірибесін дамыту қажет.

Алайда тексеруші органдар да ойынның тәртібін сақтауы, ведомтсовға бағынышты мекемелер қызметін тексерудің әр түрлі нысандарындағы басқару процедураларын нақтылауы тиіс. Лауазымды тұлғалар мен білім беру саласындағы басқаруды жүзеге асыратын органдардың жауапкершілігін арттыруға әкімшілік тәртіптер ықпал етеді деп күтілуде: оларда мемлекеттік қызметкерлердің мемлекеттік органның тәртібіне сәйкес қызметтік міндеттерді атқармауы немесе лайықсыз атқарғаны үшін жауапкершілікті белгілейтін нормалар тұжырымдалған. Дегенмен мұндай тәртіптер білім беру қатынастарының басқа субъектілерінің қызмет саласын қамтымайды, олар тек шамалы дәрежеде білім беру саласындағы заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға ықпал етеді. қазіргі уақытта білім беру саласындағы бақылау мен қадағалау бойынша мемлекеттік қызметтер көрсеті функцияларын жүзеге асыратын, білім беру саласында басқаруды, екінші дәрежелі сипатағы кейбір тәртіптерді жүзеге асыратын атқарушы билік органдарының ішкі ұйымдастырылу тәртіптері бекітілген.

Білім беру қатынастарының барлық қатысушыларының жауапкершілігі туралы мәселені, тек білім беру мекемелерінің білім беру және басқа да, қызмет түрлерінің процедуралары дайындалған және нормативтік бекітілген жағдайда ғана қозғауға болады. Мұндай актілер оқу процесіндегі, білім беру мекемелеріне қабылдану кезеңіндегі, стипендия тағайындаудағы, тәрбие жұмыстары мен оқудан тыс іс-шараларды өткізудегі, жатақхана берудегі, тәртіптік және материалдық жауапқа тартудағы тәрбиеленушілер мен оқушылардың мүдделерін қорғауды және көзқарастардың бір жақтылығын қамтамасыздандырады және білім беруді басқаруды оңтайландыруға мүмкіндік береді. Басқару қызметінің барлық түрлері үшін тәртіптер мен стандарттар талап етіледі.

Сонымен бірге оқушылар мен тәрбиеленушілердің қорғалуын күшейту олардың жауапкершілігін арттыруды да қажет етеді, әсіресе бюджет қаражаты есебінен кәсіптік білім алушы тұлғаларда. Ал мысалға, жұмыс беруші оқуға жолдаған қосымша кәсіптік білім беру жүйесіндегі тыңдармен екі есе жауапкершілік алуы қажет: білім беру мекемесінің алдында және жұмыс берушінің алдында. Сондықтан студенттің және оқушылардың басқа санаттарының құқықтық мәртебесінің моделін кешенді жетілдіру міндеті орынды.

Аккредиттелген білім беру мекемелеріндегі білім беру сапасын мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру қызметін реттейтін ҚР «Білім туралы» заңының 59 бабында, білім беру меке-

мелеріне егер олардағы оқушыларды дайындау сапасы мен мазмұны мемлекеттік білім беру стандарттарына, мемлекеттік талаптар мен білім беру стандарттарына сәйкес келмесе қабылдануы мүмкін шаралар анықталған.

Бұл норма ұзақ уақыт бойы айтарлықтай декларативті болды, факілік түрде пайдаланылмады, себебі оны орындау сол қалпы құрылмаған мемлекеттік аттестациялау қызметіне жүктелген болатын. Бұл баптың бүгінгі редакциясын да өте тиімді деп санауға болмайды, себебі жоғарыда айтылып кеткендей, ықпал етудің негізгі шарасы бұрынғысынша білім беру мекемелеріне немесе ғылыми ұйымдарға және олардың басшыларына осындай сәйкессіздікті жою туралы орындалуы міндетті бұйрықтар жолдау болып табылады.

Жоғарыда аталған нормалар, мақсаты ҚР білім туралы заңын бұзудың алдын алу және оған жол бермеу, бұзушылықтарға уақытылы жауап беру, сондай-ақ тұлғаларды өздері жасаған құқық бұзушылыққа сәйкес жауапкершілікке тарту болатын бақылау жүйесін айтарлықтай шектік құқықтық реттеуді білдіреді.

Білім беруді ұйымдастыру мен оны басқару ең алдымен әкімшілік құқық саласына жатаындыктан, ҚР әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы кодексінде, мысалы, кодексте жеткілікті нормалар санымен көрсетілген ветеринария, байланыс, көлік, қоршаған ортаны қорғау және т.б. қарағанда, білім беру саласындағы құқықбұзушылықтар үшін жауапкершілік туралы бөлім жоқ. Білім беру қатынастарының құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру және білім беру құқығын жүзеге асыруға мемлекеттік кепілдіктерді қамтамасыздандыру мүддесінде ӘҚКо-де «Білім беру саласындағы әкімшілік құқықбұзушылықтар» арнайы бөлімі болуы тиіс, азаматтардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқықбұзушылықтар» бөліміне де арнайы баптар енгізу қажет.

Кодекстің қазіргі толықсыздығы заңшығарушының білім беру саласындағы құқықбұзушылықтар мәселесіне жеткіліксіз назар аударуымен түсіндіріледі. Білім беру саласындағы құқықбұзушылықтар мен жауапкершілік мәселелерін әр түрлі тұрғыда Д.Н. Бахрах Спасская және т.б. зертеген. Алайда осы уақытқа дейін ең орынды идеялар мен ұсыныстар заң шығару және басқа да нормативтік актілерден көрініс таппаған, тек қана жоғарыда аталған ҚР білім туралы заңының жалпы бөлімінің жобасында ғана аталған, соның өзінде сәйкес жұмыстың қайта жаңартылуына ешқандай үмітсіз тұрып қалған.

Кейбір әдебиет көздерінде классикалық заң ғылымдары өкілдерінің білім беру қатынастарын реттеу мәселелеріне неғұнрайлығы көрінеді. Осылайша, мысалы, Д.А. Лапинский өзінің «Заңдық жауапкершілік мәселелері» монографиясында, білім беру қатынастары реттелетін «Білім туралы» федералдық заңмен қатар ӘҚКо қоғамдық қатынастардың аталмыш саласындағы құқықбұзушылықтар үшін жауапкершілік жүйелі түрде орнатылады деп жазған [3, 11 б.].

Шын мәнісінде, бұл мәселені мұқият талдау оның шешімінің аяқталу кезеңінен әлі өте алыс екендігін көрсетеді.

Білім беру саласындағы әкімшілік жауапкершілік тұжыымдамасын әзірлеу үшін ең алдымен бұл саладағы әкімшілік жауапкершілік институтын үзетін негізгі нормативтік құқықтық актілерді кешенді зерттеу қажет, содан кейін оның қоғамдық қатынастардың бұл әлеуметтік маңызды саласындағы құқықбұзушылықтар үшін жауапкершіліктің әсерлі механизмінің қызмет етуін қамтамасыздандыру үшін толықтығы мен жеткіліктігін анықтау мақсатында әкімшілік жауапкершілік туралы жалпы заңнаманың нормаларымен салыстыру қажет.

Талдау үшін білім беру саласындағы қатынастарды реттейтін әр түрлі нормативтік құқықтық актілерді, сондай-ақ азаматтардың білім алуға конституциялық құқығын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін ведомстволық актілерді қолдануға болады. Жоғарыда аталғандай, барлық әкімшілік құқықбұзушылықтар үшін жауапкершілік субъектілері ҚР мемлекеттік билік органдарының лауазымды тұлғалары ғана емес, сонымен қатар білім беру мекемелерінің басшылары, педагогтар, білім беру жүйесінің басқа қызметкерлері, сондай-ақ құзыретті органның актімен лауазымды тұлға мәртебесін алған: заңды тұлғалар – білім беру және ғылыми мекемелер, және оқушылар, тәрбиеленушілер, олардың ата-аналары (заңды тұлғалары) болуы тиіс. Білім беру саласындағы құқықбұзушылық үшін жауапкершілік, теріс қылықтың ауырлығына қарай ескерту, әкімшілік айыппұл салу, біліктіліктен айыру, әкімшілік қамау түрінде болуы мүмкін.

Студенттер мен оқушылардың басқа санаттарына әкімшілік құқықта тәртіптік жауапкершілік орнатылған. Ең алдымен ол білім беру мекемелері туралы типтік ережелердің талаптарын (академиялық құқықтар мен бостандықтар бөлімінде) және жатақханада тұру ережелерін сақтамауға байланысты. Алайда оқушылар үшін тәртіптік жауапкершілік шаралары көбінесе еңбек құқығының нормаларында қарастырылған шараларға сәйкес, ӘҚКо қажетті ұқсас-нормалар жоқ. Сонымен бірге студенттер үшін жауапкершілік шаралары айыппұлдар бола алады, ал «біліктіліктен айыру» ұғымын сәйкес транскрипциясымен оқушыларды күрделі әкімшілік құқықбұзушылықтар үшін оқу мекемелерінен шығаруға да пайдалануға болады. Алайда ең басты мәселе, деканаттар, кафедралар және жок ішіндегі өзін өзі басқару органдарының қызметтерін реттейтін қажетті процедуралардың жоқтығынан студенттер олардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұздан қорғалмаған және олардың құқығын жүзеге асыру механизмінің қажетті дәрежесімен қамтамасыздандырылмаған.

Білім беру қатынастарының негізгі қатысушылары педагогтар мен оқушылардың заңдық жауапкершілік мәселелері маңызды теориялық өңдеуді қажет етеді. білім беру заңнамасы кешенді сипатымен ерекшеленетіндіктен, онда әр түрлі салалардың құқықтық нормалары көрсетілген – әкімшілік, азаматтық, еңбек және т.б. Білім берудегі әкімшілік жауапкершілік те кешенді сипатта. Сондықтан білім берудегі жауапкершілік институтына осы салада пайдаланылатын әр түрлі жауапкершілік шараларын, сондай-ақ құқыққа қарсы тәртіпке кінәлі үшін жағымсыз формада көрсетілген салдарды да кіргізіп, оларды білім беру туралы заңнамада бекіту қажет. Сонда оқушылардың білім беру мекемесінің мүлкіне немесе қызметкерлеріне, оқу мекемесінде болған уақытта басқа оқушыларға тигізген зияны, сабақтан кеткені үшін мүлдітік жауапкершілік, жатақханадағы құқықбұзушылықтар үшін, тиіссіз жерлерде темекі шеккені үшін, оқу процесінің кестесін орындамағаны және т.б. үшін жауапкершілік заңды болады.

Оның үстіне, білім беру құқықтық қатынастарының субъективті құрамының айтарлықтай ерекшеліктерінің болуын ескеру қажет, онда кәмелетке толмағандар, оқу процесіне тікелей қатыспайтын тұлғалар, шектеулі құқық қабілеттілігі бар тұлғалар және т.б. болуы мүмкін. Білім беру қатынастарының ерекшелігі білім беру саласындағы әкімшілік-құқықтық реттеу пәнінің ерекшеліктерін де қамтамасыз етеді.

Әкімшілік-құқықтық нормалар, білім беру саласындағы қатынастарды реттей отырып, тек қана реттеуші емес, қорғаушы функция да атқарады. Білім беру саласындағы әкімшілік құқықтың қорғаушы функциялары – қазақстандық заңнамада және құқықтық доктринада аз қатырылған бағыттардың бірі. Әкімшілік-құқықтық реттеудің құндылығын анықтаудың заманауи тәсілдері, әкімшілік-құқықтық норма қоғамдық қатынастардың сәйкес саласында көпшіліктің мүддесін сақтауды қамтамасыздандырумен қатар, азаматтардың және білім беру қатынастарына қатысатын басқа барлық тұлғалардың құқықтары мен заңдық қызығушылықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз етуі қажет дегеннен шығады. Білім берудегі жауапкершілік мәселелерін реттейтін барлық белгілі және қажетті нормаларды әкімшілік құқықтың тармақшасы ретінде білім беру құқығының өзіндік институтына біріктіру білім берудегі әкімшілік-құқықтық құрамды күшейтуге мүмкіндік береді.

Білім беру қатынастарын әкімшілік-құқықтық реттеу жалпы құқықтық принциптер – заңдылық, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау федерализм, халықаралық-құқықтық келісімдердің басымдығына сәйкес, сондай-ақ білім беру процесінің үздіксіздігін қамтамасыздандыру, мемлекеттік және қоғамдық басқару бастамаларының үйлесімдігі, білім беру мекемелерінің автономиясы және т.б. секілді арнайы принциптерді ескеру арқылы құрылуы тиіс.

Әкімшілік-құқықтық нормаларды пайдаланудың айқындылығы мен тиімділігі әзірленген және қабылданған әкімшілік процедуралардың сапасымен тікелей байланысты. Қазақстандық білім беру құқығының әкімшілік бөлігінің жаңа түрін қалыптастыруда, шетелдік заңнамада жиналған оң тәжірибені ескеруге және қажет болған жағдайда алуға мүмкіндік беретін компаративтік әдісті белсенді қолданған жөн. Салыстырмалы-құқықтық әдісі қолдану қажеттілігі қазақстандық білім берудің Болон процесі аясында еуропалық білім беру жүйесіне біріктірілу үрдісімен және аймақтық деңгейдегі әлеуметтік саладағы біріктірілу процестерімен байланысты (ЕврАзЭС, ШЫҰ, ТМД).

Кейбір қорытындыларды шығара отырып, оларды көлемді зерттеудің бастамасы ретінде ғана қабылдап, зерттеу пәніне қатысты білім беру туралы заңнамадағы келесі негізгі ерекшеліктерді, кемшіліктер мен ақауларды бөліп көрсетуге және білім беру саласындағы жауапкершілікті құқықтық реттеудің негізгі бағыттарын анықтауға болады.

Білім беру саласында «тәртіптік теріс қылық» ұғымының нормативтік ережесі жоқ, бұл қандай құқыққа қарсы әрекеттердің осындай деп саналатынын, тәртіптік теріс қылықтарды әкімшілік және азаматтық-құқықтық әрекеттерден қандай сипаттары бойынша ажырату қажет екендігін (оқушылардың білім беру мекемесіне материалдық залал келтіруі құқық ұзушылықтың қандай түріне жатады?), ал ҚР ҚК «Пара алу» 366 бабының диспозициясына жататын қандай жағдайлар өзінен кейін заңда жауапкершілікке де тартуы мүмкін екендігін түсінуде үлкен қиындықтар туғызады. В.М. Сырых былай деген: «Тәртіптік теріс қылықтардың түрлері мен құрамдары «толық емес және жүйесіз» анықталған, бұл білім беру саласындағы қолданыстағы құқықтық тәртіпке қол сұғудың жазасыздығы үшін қосымша жағдайлар жасайды».

Заңда білім беру саласындағы құқық нормаларын бұзушыларға қатысты пайдаланылатын жауапкершілік шараларының қажетті тізімі жоқ.

ҚР ЕК педагогикалық қызметкерлердің жауапкершілігін жекелендіреді, алайда ол не моральдық-этикалық сипаттағы бұзушылықтармен, не еңбек тәртібін бұзумен байланысты. Заңнама педагогтардың, білім беру мекемелері басшыларының оқушылар алдындағы жауапкершілігін қарастырмайды. Педагогтардың, әсіресе тәрбиеленушілер мен оқушылардың қорғансыздық дәрежесі жоғары жерлерде жауапкершілігі жоғары, сәйкесінше мектепке дейінгі мекемелерде, балаларға қосымша білім беру мекемелерінде, бастауыш жалпы білім беретін білім беру мекемелерінде оқу және тәрбие процесін ұйымдастырушыларға талаптар өте жоғары болуы тиіс.

Білім беру саласындағы бұзушылықтарға лайықты жауап беру мақсатында білім берудің әр түрлі деңгейлерінде және білім беру мекемелерінің әр түрлі типтерінде болуы мүмкін теріс қылықтардың барлық мүмкін құрамдарын аса анық, максималды нақты және саралы түрде жазу қажет. Оқу процесін реттейтін нормаларды бұзумен, білім беру процесіне қатысушылардың барлығының құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым көрсетумен байланысты құқық бұзушылықтар аталуы тиіс.

Бұл мәселелер теориялық деңгейде максималды толық қарастырылуы тиіс және өзіндік құқықтық институт – білім берудегі заңдық жауапкершілікпен көрсетілуі қажет. Мәселені нормативтік реттеуге сәйкес көсетіліммен арнайы заңда жүзеге асырылуы тиіс.

Білім берудегі жауапкершіліктің құқықтық институттары әр түрлі құқықтық болмыста. Білім беру мекемелерінің жауапкершілігін, қызметкерлердің, әкімшілік-басқару персоналының және оқушылардың жауапкершілігін ажырату қажет. Білім беру заңын жетілдіру процесінде оқушылар мен педагогикалық қызметкерлердің заңдық жауапкершілік институттары өздерінің бастапқы принциптерінде бірге болуы тиіс деген В.М. Сырыхтың пікірімен келіскен жөн. Бұл тең дәрежеде білім беру мекемелерінің басқарушы қызметкерлерінің жауапкершілігі туралы нормаларға да қатысты.

Білім беру мекемелеріне, олардың басшыларына және педагогтарға қатысты лицензия талаптарын сақтауды тексеру қорытындылары бойынша әсерлі шараларды қабылдау тәжірибесі болуы қажет.

Кәсіптік білім алудың берілген мүмкіндіктерін жүзеге асыру, заң мәтініне оқушылардың мынандай міндеттерін қосуды талап етеді: оқу процесінің кестесін сақтау, сонымен қатар берілген тапсырмаларды мерзімінде орындау, жарғы мен мемлекеттік білім беру стандартына сай міндетті сабақтарға қатысу, білім беру мекемесіндегі тәртіпті сақтау, педагогтарға, әкімшілікке, қызметкерлер мен оқушыларға, оқудан тыс уақытта және оқу ғимаратының қабырғаларынан тыс жерде де құрметпен қарау, мүлікті бұзғаны үшін және оның түгелдігін қамтамасыз ету үшін, өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтау, ебекті қорғау мен қауіпсіздік техникасын сақтау үшін жауапкершілік қарастырылуы тиіс. Тіпті қосымша кәсіптік білім беру жүйесінде де сабаққа келмегені үшін тыңдармандарды шығаруды белсендірек қолдану немесе мемлекеттік үлгідегі құжаттың орнына тыңдалған пәндер турлауы анықтама беру қажет.

Білім беру процесінің барлық қатысушыларының жауапкершілігі сондай-ақ олардың міндеттерін нақты нормативтік анықтауды да қажет етеді. Оқушыларды жауапкершілікке тарту

процедуралары нормативтік актіде ҚР Білім және ғылым министрлігінің әкішілік тәртіптеріне ұқсас қадамдық жазылуы тиіс.

Білім беру мекемесінің қызметінің кез келген ағыттарын реттейтін барлық ережелер немесе басқа нормативтік құқықтық актілерде, білім туралы заңды және басқа да арнайы нормаларды сақтамағаны үшін басшылардың немесе басшы құзыреттілігі бар тұлғалардың және оқушылардың жауапкершілігі туралы нормалар болуы тиіс.

Білім беру саласының нормашығарушылық қызметінде әр түрлі типтегі және түрдегі білім беру мекемелерінің жарғылық қызметінің ерекшеліктерін, сондай-ақ оқушылар мен қызметкерлердің тәртіптік жауапкершілігінің ерекшеліктерін лайықты көрсету үшін типтік ережелердің мүмкіндіктері жеткіліксіз қолданылады. Бұл көп дәрежеде білім беру саласындағы жауапкершілік институтының дайындалмауымен байланысты. Көптеген жағдайларда типтік ережелер қолданыстағы заңға сәйкес келмейін ескірген нормалардан тұрады.

Әдебиетке шолу

Ежелгі Қытай ғылымында қоғамды басқару құралы ретінде жазалауға қатысты түрлі көзқарастар болған. Әлемге танымал ойшыл Конфуций мемлекетті жазалау арқылы емес, ізгілік негізінде басқару туралы жазған: «Егер заңмен басқарса, жазалап, реттесе, онда халық қауіптенеді, бірақ ұяттан жүрдай болады. Егер ізгілікпен басқарса, рәсімдер бойынша реттесе, онда халық тек ұялып қана қоймай, бағыныштылық танытатын болады» [4, 433 б.]. Шан Ян әзірлеп шығарған мемлекетті басқару тұжырымдамасында бұған тіптен қарама-қайшы көзқарасты байқауға болады, оның көзқарасы, бірінші кезекте, жазалау шараларын қолдануға негізделеді: «Егер мемлекет ізгілік әдістері арқылы басқарылса, онда міндетті түрде көп қылмыскерлер пайда болады» [4, 433 б.].

Ежелгі грек ойшылы Платон кемеліне жеткен мемлекетте құқыққа қайшы әрекет үшін жаза негізделуге тиіс қағидаттар туралы келесідей пікірін білдірген: «Есер адамды түзету үшін оны әрдайым жазалап отыру қажет, бірақ бақытсызды жазалаудың қажеті жоқ: бұл еш нәтиже бермейді» – деген болатын [4, 440 б.].

Томас Мор өзінің «Утопиясында» ұрлық әрекеті үшін қатаң жаза тағайындаудың орындылығы мәселесін талдайды. Осылайша, ойшыл ұрлық, қаңғыбастық үшін өлім жазасы тағайындалатын ағылшын феодалдық заңдарының тым қаталдығын сынға алады.

Томас Гоббс та, өзінің трактаттарында құқықтық жауапкершілікке байланысты қағиданы мәселені қарастырған. «Левиафан» атты трактатында ол жазалауға анықтама береді. Оның ойынша, мемлекеттік биліктің өз пайымынша қандай да бір құқыққа қайшы әрекетті жасаған немесе жасамаған тұлғаға қатысты жаза түріндегі, оның үстіне адамдардың еркін бағынуға бейім ету мақсатында жүзеге асыратын зұлымдық әрекеті. Жазаларды жеңілдету мәселесіне де үлкен көңіл бөлінді. Дж. Вико, И. Кант, Г.В.Ф. Гегель сияқты және басқа да көптеген классикалық ойшылдар өз еңбектерінде осы мәселеге тоқталған.

И. Кант «Әдет метафизикасы» атты еңбегінде қылмыскердің қылмыс жасағаны үшін ғана жаза тағайындалуға тиіс, өйткені адамға ешқашан басқа адамның мақсатына жету құралы ретінде қарауға және мұны затқа құқықпен араластыруға болмайды, себебі азаматтық тұлғасынан айыруға кесілген болса да, ол туғанынан жеке тұлға болып есептеледі деп жазған [4, 455 б.].

Жауапкершілікті гуманизациялу (ізгілендіру) туралы мәселені жалғасырған кезде өмір жазасының күшін жою мәселесі де алға шығады. Мысалы, Ж.Ж. Руссо қоғамдық келісім теориясы позициясынан қылмыскерлерге өлім жазасын қолдануды негіздейді. Чезаре Беккариа болса бұған қайшы пікірді ұстанады. «Қылмыс және жаза туралы» трактатында ол қылмыс үшін жазалау құқығын дәлелдейді, жазалау мақсаттарын көрсетеді, жазалаудың прогрессивті әдістерін (әділдік, заңдылық, жазаның бұлтартпастығы, қылмыс ауырлығына сәйкестік, гуманизм) негіздейді. Ч. Беккариа алғаш рет өлім жазасына негізді қарсы тұрған ғалым ретінде тарихта қалған [4, 432 б.].

Басқа да бірқатар ғалымдар құқықтық жауапкершілік бойынша келелі мәселелерді өз еңбектерінде сөз еткен.

Құқықтанушы ғалымдардың еңбектерін талдау арқылы құқықтық жауапкершіліктің мәні туралы үш негізгі ұстанымды екшеп алуға болады. Мәселен, А.В. Кучинский, Н.А. Горбаток

және А.Ф. Вишневский құқықтық жауапкершілік деп адамның өзі жасаған құқыққа қайшы әрекеттерінің заңнама жүзінде көзделген қолайсыз, өзін жазаға ұшырататын салдарларын қабылдауға ерекше (құқық бұзушылықпен байланысты) субъективті міндетін түсінеді.

Осыған ұқсас позицияны Ж.Б. Доржиев пен В.В. Лазарев те біртектес пікірді ұстанады [5, 159 б.].

А.Я. Сухерева, В.Е. Крутских былай деп топшылайды: «құқық нормаларында көзделген құқықтық жауапкершілік – құқық бұзушылық субъектісінің қолайсыз салдарларды басынан кешіру міндеті» [6, 9 б.].

Басқа авторлар болса құқықтық жауапкершілікті мемлекеттің және қоғамның айыптауымен байланыстырады. Атап айтқанда, О.С. Иоффе мен М.Д. Шаргородский құқықтық жауапкершілікке анықтама бергенде құқық бұзушылық жасаған адамды құқықтық және қоғамдық айыптауды оның міндетті элементі ретінде атайды. Мемлекеттік айыптаудың құқық бұзушыға қатысты тиісті құқық қолдану актісін шығарудан көрінетінін, ал субъект құқық нормасын бұзу арқылы мораль нормаларын да бұзатындықтан, қоғамдық айыптаудың қоғам алдындағы адамгершілікті және моральдық жауапкершілікті көздейтінін атап өтеді [7, 263 б.].

О.Э. Лейст құқықтық жауапкершілік ұғымын тар мағынада түсінеді. Ол оны құқық бұзушылық жасаған адамға қатысты заңдақ тәптіппен көзделген, норманы бұзу үшін санкция түріндегі мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде сипаттайды [7, 263 б.].

А.Б. Венгеров те құқықтық жауапкершілік ұғымының мәніне дәл осындай көзқараспен қарайды. Оның пікірінше, құқықтық жауапкершілік – қоғамның құқық жүйесін қамтамасыз ететін мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бір түрі. Шын мәнісінде, бұл құқыққа қайшы әрекеттерге мемлекеттің теріс реакциясы болып табылады. Бұл реакция нәтижесінде құқық бұзушы үшін заңда белгіленген қолайсыз салдарлар туындайды. Құқықтық жауапкершілік заңда белгіленеді және егер ұйым немесе азамат белгіленген құқықтық жауапкершілікті көтермейтінін мәлімдесе де, мұндай мәлімдеменің маңыздылығы мардымсыз болады және жауапкершіліктің тағайындалмайтынын білдірмейді [8, 284 б.].

Е.Я. Мотовиловкер де құқықтық жауапкершілікті мемлекеттік мәжбүрлеумен байланыстырады (оның тың позицияны ұстанатынына қарамастан). Оның көзқарасы бойынша, құқықтық жауапкершілік (ол заңда жауапкершілікті қарастырған) – бұл сотталуға, мемлекеттік мәжбүрлеуіне бейіл болу құқықтық жағдайы, қылмыс жасау кезінде туындайтын оны жасау үшін кінәлі болу құқықтық жағдайы. Заңда жауапкершілік – бұл сипаты бойынша қорғауға бағытталған заңда құқықтық қатынастың бір элементі, оның шеңберінде мемлекеттің қылмыскерді заңда мәжбүрлеу шараларына ұшырату құқығы орын алады және іске асырылады [9, 118 б.].

«Міндет» ұғымының мәні ашылатын «тиісті болу» ұғымы «ізгі заңнан туындайтын бірдеңенің қажеттілігін; бар нәрсеге қарама-қарсы болуға тиіс екенді білдіреді [10, 11 б.]. Осылайша, құқықтық жауапкершілік міндет ретінде шарасыздық емес, ол адам жасаған теріс қылықтың, оның еркіне (адамгершілігіне) байланысты болатын ықтимал салдары болып табылады. Сондықтан да, құқықтық жауапкершіліктің мәніне байланысты осы көзқарас оның жазалайтын, алдын алатын мәнін, жалпы сипатын жоққа шығарып, қисынсыз болып көрінеді. Бұған қоса, Оған сәйкес ешбір адамды өзіне, өзінің отбасы мүшелеріне, жақын туыстарына қарсы мәлімет беруге мәжбүрлеуге болмайды.

Баяндалғанның негізінде құқықтық жауапкершілікті мемлекетте құқыққа қайшы әрекет жасаған адамға қатысты құқықтық әсер ету, яғни мемлекеттік мәжбүрлеу құқығының пайда болуымен байланыстыру ең дұрыс ұстаным болып табылатынына көз жеткізуге болады. Осы тұжырымдама аясында ғалымдар «мемлекеттік мәжбүрлеу» және «құқықтық жауапкершілік» ұғымдарының арақатынасы жөнінде түрлі көзқарас білдірген. Алайда, қазіргі заманғы зерттеушілердің пікірлері бір позиция аясына тоғысады, оған сәйкес мемлекеттік мәжбүрлеу мен құқықтық жауапкершілік бір-бірімен біртұтас және бөлік ретінде байланысады. Себебі белгілі бір мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары (яғни басқа тараптың келісімінсіз міндеттер жүктеу) құқық бұзушылық жасау үшін ғана емес, басқа да жағдайларда қолданылуы мүмкін. Мәселен, құқықтық жауапкершіліктен басқа мемлекеттік мәжбүрлеудің мәжбүрлі әсер ету шаралары, құқыққа қайшы келетін мінез-құлықтың жолын кесу шаралары, қорғау шаралары сияқты түрлерін бөліп қарастырады [11, 491 б.].

Заң жобаларында құқықтық ережелердің сақталуы үшін жауапкершілікті белгілейтін «штампарды жиі кездестіруге болады: дәйекті ақпарат үшін (дәйексіз ақпарат үшін болу керек), шарттық міндеттемелерді орындау үшін (шарттық міндеттемелерді орындамау үшін болу керек) және т.с.с. [12, 287 б.].

Әрине, келтірілген құқықтық жауапкершілік белгілерінің тізбесі түпкілікті болып табылмайды, өйткені авторлардың пікірлері осы мәселеде бір жерде тоғыспай отыр. Құқықтық жауапкершіліктің барлық келтірілген белгілері оған міндетті түрде тән болып келеді және оны әлеуметтік жауапкершіліктің басқа да түрлерінен, оның ішінде моральдық, қоғамдық және т.б. жауапкершіліктен ажыратуға мүмкіндік береді [13, 264 б.].

Теориялық тұрғыдан әсер ету шаралары бойынша құқықтық жауапкершіліктің түрлерін де ажыратады.

Олар ең алдымен салалық тиістілігі бойынша жіктеледі. Оларды құқық бұзушылықтар түрлерін ажыратқандай бөледі.

Ең алдымен, бұл қылмыс үшін белгіленетін және бас бостандықтан айыру, айыппұл және басқа да шараларды, оның ішінде өлім жазасын қамтитын заңда жауаптылық.

Соңғысына қатысты айтар болсақ, ғылым саласында оны сақтау не болмаса заңда жазалау арсеналынан алып тастау жөнінде ғылыми даулар жүріп жатыр. Оның жалпы алғанда қылмыстылық деңгейіне еш әсерін тигізбейтіні оны сақтап қалуға қарсы болып табылады. Бұдан басқа, сот қателіктері, өкінішке орай, іс жүзінде жіберіліп жататындықтан оларды қалпына келтіру мүмкін болмай жатады, қателіктің салдары түзеуге келмейтінге айналады. Сонымен қатар, ежелгі замандарда белгілі болған, жазаның тиімділігі оның қатаңдығына емес, қолданылмай қалмайтындығына байланысты болатын мән-жайға да сілтеме жасалады [14, 11 б.].

Әкімшілік жауапкершілік әкімшілік теріс қылық – мемлекеттік немесе қоғамдық тәртіпке, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, белгіленген басқару тәртібіне қол сұғатын құқыққа қайшы, кінәлі әрекет үшін тағайындалады [15].

Мұндай жауапкершілік құқық субъектісінің қызметтік жағдайына және бағыныштылығына қарамастын туындайды. Оны арнайы органдар, оның ішінде инспекциялар тағайындайды. Әкімшілік жазалау шараларына ескерту, айыппұл, түзеу жұмыстары, әкімшілік қамақ, құқық бұзушылық құралы болған затты тәркілеу, арнайы құқықтардан уақытша айыру (мысалы, автокөлік жүргізу куәлігінен жатады [16, 15 б.].

Ұйымдық ережелерді – ішкі еңбек тәртібін, орындаушылық тәртіпті бұзу, қызметтік міндеттерді орындамау үшін тағайындалатын әкімшілік жауапкершілік шаралары да көп қырлы болып табылады.

Ондай шараларға қызметтік толық сәйкессіздік, лауазымда төмендету де жатқызылады.

Заңда ғылымында заңдық жауапкершілікті қарастырған ғалымдар, атап айтсақ, П.С. Элькин, Я.О. Мотовиловкер және басқалары әдетте оны заңда-заңдақ құқық бұзушылық үшін мәжбүрлеу шараларын қолдану ретінде теріс жақтан қарастырады. Заңдақ жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеудің бір нысаны, себебі мұндай жазалау мемлекеттік билікті жүзеге асырумен, мінез-құлқы жазғырылатын заңда-заңдақ қатынастар субъектілерінің санасына, психикасына, еркіне интеллектуалдық әсер етумен тікелей байланысты болып келеді. Әсер ету құралдарын таңдау билік жүргізумен байланысты, ал жауапкершілік арқылы жүзеге асырылатын құқық бұзушылыққа мемлекеттің теріс қатынасы қазіргі заманғы сот төрелігіне жат құбылысқа заңда-заңдақ құқықтың әсер етуінің нақты жолын білдіреді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстанның білім беру саласына жүргізілген заңнаманы орындау бойынша ұсыныстардың жауапкершілікті жүзеге асырылу барысында қолданылуы ықтимал. Сондай-ақ ізденушілердің білім беру деңгейіндегі нормалардың орындалуы барысындағы жауаптылық деңгейін талдау жұмыстарын жүргізуге пайдалану мүмкін.

Тақырып бойынша зерттеу жүргізу барысында құқық бұзушылық және білім беру саласындағы басқару органдарының жауапкершілігі ұғымдары, олардың мәні, белгілері, қағидаттары мен түрлері талданды. Осы түсініктерді талдау арқылы құқық бұзушылық пен жауапкершілік ұғымдарына көптеген анықтамалар берілетініне және олардың барлығы адам

өмірінің барлық саласында, оның ішінде білім беру саласында жасалатын құқық бұзушылықтар құқыққа қайшы, қоғамға зиян мен залал келтіретін теріс әрекеттер болып табылады деген пікірге саятынын көруге болады. Осы екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді, себебі құқық бұзушылық жауапкершіліктің туындауының негіздемесі болып табылады.

Жауапкершілік нормалары жалпыға міндетті. Алайда, жауапкершілік нормаларының жалпыға міндетті болуы құқық бұзушының мемлекеттік мәжбүрлеу шараларына ұшырауынан ғана емес, сондай-ақ құқықтық қатынастардың барлық субъектілерінің құқық нормасында баяндалған мінез-құлық қағидалалын сақтау және құқық нормаларының талаптарына сай әрекет ету міндетінен көрінеді. Жауапкершілік нормасы екі мәнді ақпаратты қамтиды: а) қандай әрекеттерді жасау қажет (немесе оларды жасаудан бас тарту); ә) құқық нормасының диспозициясында қамтылған ұйғарымды бұзған жағдайда құқық бұзушы қандай қолайсыз салдарларға ұшырайды немесе құқық талаптарына сай мінез-құлық танытқан жағдайда бұл қандай оң нәтиже бермек.

Білім беру саласындағы қатынастарды реттейтін заңнаманы талдау негізінде заңнаманың «білім алу құқығы» сияқты жаңа бір саласының қалыптасып, орнығып келе жатқанына көз жеткізуге болады. Ол кешенді құқық саласы болып табылады, себебі заңда, еңбек, әкімшілік, азаматтық құқықпен тығыз байланысты.

Түрлі құқық бұзушылықтарды (заңда, әкімшілік, азаматтық, тәртіптік, заңдақ құқық бұзушылықтар, салық заңнамасының нормаларын бұзушылықтар, сонымен қатар білім беру саласындағы бұзушылықтар) сипаттай келе, олардың әрқайсысының шартты болып табылатынын айта кеткен жөн, өйткені әртүрлі құқық бұзушылықтар бір-бірімен өзара байланысты болып келеді.

Зерттеу жұмысында түрлі, «жалпы» (мысалы, адамның конституциялық құқықтарын бұзу), сонымен қатар білім беру саласына ғана қатысты құқық бұзушылықтар (мысалы, оқу жоспары мен оқыту процесінің кестесіне сай білім беру бағдарламасын толық іске асырмау) қарастырылған, яғни жұмыста қозғалған құқық бұзушылықтар бір не бірнеше құқық саласына қатысты болып келеді.

Осыған байланысты, құқықтық мысалға кешенді құқық бұзушылық ұғымын енгізу ұсынылады. Ол дегеніміз – субъектінің қоғамға, мемлекетке, жекелеген адамдарға зиян келтіретін (қоғамдық қауіпті болып табылатын), бір және одан да көп құқық саласының нормаларына қайшы келетін, құқықтық жауапкершілікке тартылуға тиіс заңға қайшы әрекеті.

Тақырыпты зерделеу мен қолданыстағы заңнаманы талдау барысында Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске білім беру саласындағы заңнаманы бұзуға қатысты енгізілген түзетулер зерттелді, алайда заңнаманы жетілдіру жолындағы аталған шаралардың тиісті нәтиже бермей жатқанын атап өткен жөн.

Тақырып бойынша қорытынды жасап, мұны кең ауқымды зерттеу жұмысының алғышарты ретінде ғана қабылдай отырып, білім беру саласындағы заңнаманың келесідей басты ерекшеліктерін, кемшіліктері мен олқылықтарын бөліп қарастыруға және білім беру саласындағы жауапкершілікті құқықтық реттеудің негізгі бағыттарын айқындауға болады:

Білім беру саласындағы «тәртіптік теріс қылық» деген ұғымның нормативтік анықтамасы жоқ, бұл болса қандай құқыққа қайшы әрекеттерді осыған жатқызуға болатыны мәселесінде, тәртіптік теріс қылықтарды әкімшілік және азаматтық-құқықтық теріс әрекеттерден қандай белгілері бойынша ажыратуға болатыны (білім алушының білім беру мекемесіне материалдық залал келтіруі қандай құқық бұзушылық түріне жатқызылуға тиіс?) мәселесінде қиындықтар тудырып жатады, ал Қазақстан Республикасы заңда кодексінің 366-бабының («Пара алу») диспозициясына түскен кезде заңды жауаптылыққа әкеп соқтыруы мүмкін. В.М. Сырых: «Тәртіптік теріс қылық түрлері мен құрамдары толық және жүйелі түрде айқындалмаған, бұл білім беру саласында бар құқықтық тәртіпті бұзу әрекеттерінің жазасыз қалуы үшін жағдай жасайды» деп жазады.

Заңнамада білім беру саласындағы құқық нормаларын бұзған адамдарға қатысты қолдануға болатын жауапкершілік шараларының қажетті тізбесі жоқ.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде педагогикалық қызметкерлердің жауапкершілігі ерекшеленген, бірақ ол не моральдық-этикалық сипаттағы бұзушылықпен, не еңбек тәртібін бұзумен байланысты болып келеді. Заңнамада педагогтердің, білім беру мекемелері басшыларының білім алушылар (тәрбиеленушілер) алдындағы жауапкершілігі көзделмеген. Тәрбиеленушілер немесе оқушылар жас шамасына, денсаулық жағдайына немесе басқа да себептерге байланысты дәрменсіз күйде болып табылатын мектепке дейінгі, қосымша білім беру мекемелерінде, бастауыш жалпы білім беретін мекемелерде жұмыс жасайтын педагогтердің жүгі әсіресе ауыр, сондықтан да, оларға қойылатын талаптар жоғары болуға тиіс.

Білім беру саласында жасалып жататын құқық бұзу әрекеттеріне дұрыс ден қою мақсатында білім берудің түрлі деңгейлерінде және түрлі білім беру мекемелерінде болуы мүмкін құқық бұзушылықтардың құрамын, түрлерін неғұрлым нақты, барынша айқын және сараланған түрде анықтап алған жөн. Оқыту процесін регламенттейтін нормаларды бұзумен, оқыту процесінің барлық қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасаумен және оларды бұзумен байланысты бұзушылықтардың барлығы қамтылуға тиіс.

Осы мәселелердің барлығы теориялық деңгейде барынша толық пысықталуы және дербес құқық институты – білім беру саласындағы құқықтық жауапкершілікте көрініс табуы қажет. Проблема Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодесінде, Еңбек, Азаматтық кодекстерінде, білім туралы заңда көрініс тауып, арнайы заңда реттелуге тиіс.

Білім беру саласындағы жауапкершіліктің құқықтық институттарының құқықтық табиғаты әр алуан. Білім беру мекемелерінің, педагогикалық қызметкерлердің, әкімшілік-басқару персоналының және білім алушылардың жауапкершілігін ажырату қажет. В.М. Сырыхтың білім беру заңнамасын жетілдіру кезінде білім алушылар мен педагогикалық қызметкерлердің құқықтық жауапкершілігі институттарының түпкі қағидаттары бір болуға тиіс деген пікірімен келіспеске болмайды. Бұл білім беру мекемелері басшыларының жауапкершілігі туралы нормаларға қатысты болып келеді.

Білім беру мекемелеріне де, олардың басшыларына да, педагогтерге де қойылатын лицензиялық талаптардың сақталуын тексеру мен акредиттеу нәтижесі бойынша пәрменді шаралар қолдану жұмыстары да қалыптасқан болуға тиіс.

Кәсіптік білім алу мүмкіндігін іске асыру заң редакциясын білім алушылардың келесідей міндеттерімен толықтыру қажеттілігін негіздейді: оқу процесінің кестесін сақтау, оның ішінде берілген тапсырмаларды уақытында орындау, жарғыға және мемлекеттік жалпыға бірдей білім беру стандартына сәйкес міндетті болып табылатын сабақтарға қатысу, білім беру мекемесінде тәртіпті сақтау, білім мекемесінің педагогтеріне, әкімшілігіне, қызметкерлеріне, басқа білім алушыларға құрметпен қарау, оның ішінде сабақтан тыс уақытта және оқу орны ғимаратынан тыс жерлерде; мекеме мүлкіне залал келтіру және оның сақталуы үшін жауапкершіліктің белгіленуі, өрт қауіпсіздігі, еңбекті қорғау, қауіпсіздік техникасы жөніндегі ережелер сақталуы керек және т.с.с. Кәсіптік білім беру жүйесінде де білім алушыларды сабаққа жүйелі түрде қатыспағаны үшін оқудан шығару не мемлекеттік үлгідегі құжаттың орнына тек өткен сабақтары туралы анықтама беру тәжірибесін орнықтыру қажет.

Оқыту процесінің барлық қатысушыларының жауапкершілігі олардың міндеттерін нақты, нормативтік бекітуді көздейді. Білім алушыларды жауапкершілікке тарту рәсімі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің әкімшілік регламенттері үлгісімен жеке нормативтік актіде рет-ретімен жазылған болуға тиіс.

Білім беру мекемесі қызметінің әр бағытын регламенттейтін барлық ережелер мен нормативтік актілер білім туралы заңнаманы және басқа да нормаларды сақтағаны үшін мекеме басшыларының және басшылары уәкілеттік берген адамдардың, сондай-ақ білім алушылардың (тәрбиеленушілердің) жауапкершілігі туралы нормаларды қамтуға тиіс.

Білім беру саласындағы норма шығару қызметінде түрлі нысандағы білім беру мекемелерінің жарғылық қызметінің ерекшеліктерін, оның ішінде білім алушылар мен қызметкерлердің әкімшілік жауапкершілігін көздейтін үлгілік ережелер қолданыла бермейді. Бұл көбіне білім беру саласындағы жауапкершілік институтының жетілмегеніне байланысты болып келеді. Көп жағдайда ондай ережелерде қолданыстағы заңнамаға сай келмейтін нормалар болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ломакина В.Ф., Хаманева Н.Н. Юридическая ответственность государственных служащих: правовое регулирование дисциплинарной ответственности // Государство и право. – 2016. – № 9. – С. 13–14.
- 2 Фаткуллин Ф.Н., Фаткуллин Ф.Ф. Основы учения о праве и государстве: учебное пособие / Под ред. Н.Х. Сафиуллина, 2012. – С. 159.
- 3 Лазарев В.В. Общая теория права и государства: учебник / Под. ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2016. – 520 с.
- 4 Лазарев В.В. Теория государства и права: хрестоматия в 2 т. / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М.: Юрист, 2015. – Т. 2. – 604 с.
- 5 Абдулаев М.И. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / М.И. Абдулаев. – М.: Финансовый контроль, 2014. – 410 с.
- 6 Алексеев С.С. Теория государства и права / Алексеев С.С., Архипов С.И. и другие // Общая теория права [электронный ресурс] – Электрон.дан. и прогр. (2 мб) – М., 2012. – 496 с.
- 7 Баранов В.М. Система права, система законодательства и правовая система / Баранов В.М., Паленина С.В.: Учебное пособие, 2011. – 215 с.
- 8 Бондарев А.С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс (Р. Асланов), 2014. – 185 с.
- 9 Борисов Г.А. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / Г.А. Борисов. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2013. – 292 с.
- 10 Вабищев С.С. Гражданское право. Особенная часть / Вабищев С.С., Маньковский И.А.: учебное пособие. – 2-е изд., изм. и доп.: Молодежное, 2016. – 228 с.
- 11 Ветрова Г.Н. Уголовно – процессуальная ответственность / Отв. Ред. А.М. Ларин. – М.: Наука, 2010. – 111 с.
- 12 Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин [электронный ресурс] – Электрон.дан. и прогр. (3 мб). – М.
- 13 Сырых В.М. Теория государства и права: учебник для вузов / В.М. Сырых. – 4-е изд., стер. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2013. – 704 с.
- 14 Айдархан Д.С. Уголовная ответственность юридических лиц / Д.С. Айдархан // А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. – 2016. – № 3. – С. 144–149.
- 15 Байсалова Г.Т. Специфика административной ответственности в системе юридической ответственности / Г.Т. Байсалова // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2015. – № 4. – С. 92–97.
- 16 Шайғалиев М.Г. Юридическая ответственность: проблемы теории и практики: Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук / Шайғалиев М.Г. – Алматы, 2006. – 25 с.

REFERENCES

- 1 Lomakina V.F., Hamaneva N.N. (2016) Juridicheskaja otvetstvennost' gosudarstvennyh sluzhashhih: pravovoe regulirovanie disciplinarnoj otvetstvennosti // Gosudarstvo i pravo. No. 9. P. 13–14. (In Russian).
- 2 Fatkullin F.N., Fatkullin F.F. (2012) Osnovy uchenija o prave i gosudarstve: uchebnoe posobie / Pod red. N.H. Safiullina. P. 159. (In Russian).
- 3 Lazarev V.V. (2016) Obshhaja teorija prava i gosudarstva: uchebnik / Pod. red. V.V. Lazareva. – 3-e izd., pererab. i dop. M.: Jurist, 520 p. (In Russian).
- 4 Lazarev V.V. (2015) Teorija gosudarstva i prava: hrestomatija v 2 t. / V.V. Lazarev, S.V. Lipen'. M.: Jurist. T. 2. 604 p. (In Russian).
- 5 Abdulaev M.I. (2014) Teorija gosudarstva i prava: uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / M.I. Abdulaev. M.: Finansovyy kontrol', 410 p. (In Russian).
- 6 Alekseev S.S. (2012) Teorija gosudarstva i prava / Alekseev S.S., Arhipov S.I. i drugie // Obshhaja teorija prava [jelektronnyj resurs] – Jelektron.dan. i progr. (2 mb). M., 496 p. (In Russian).
- 7 Baranov V.M. (2011) Sistema prava, sistema zakonodatel'stva i pravovaja sistema / Baranov V.M., Palenina S.V.: Uchebnoe posobie, 215 p. (In Russian).
- 8 Bondarev A.S. (2014) Juridicheskaja otvetstvennost' i bezotvetstvennost' – storony pravovoj kul'tury i antikul'tury sub#ektov prava. – Sankt- Peterburg: Juridicheskij centr Press (R. Aslanov), 185 p. (In Russian).
- 9 Borisov G.A. (2013) Teorija gosudarstva i prava: uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / G.A. Borisov. – Belgorod: Izd-vo BelGU, 292 p. (In Russian).

- 10 Vabishhev S.S. (2016) Grazhdanskoe pravo. Osobennaja chast' / Vabishhev S.S., Man'kovskij I.A.: uchebnoe posobie. – 2-e izd., izm. i dop.: Molodezhnoe, 228 p. (In Russian).
- 11 Vetrova G.N. (2010) Ugolovno – processual'naja otvetstvennost' / Otv. Red. A.M. Larin. – M.: Nauka, 111 p. (In Russian).
- 12 Samoshhenko I.S. Otvetstvennost' po sovetскому zakonodatel'stvu / I.S. Samoshhenko, M.H. Farukshin [jelektronnyj resurs] – Jelektron.dan. i progr. (3 mb). M. (In Russian).
- 13 Syryh V.M. (2013) Teorija gosudarstva i prava: uchebnik dlja vuzov / V.M. Syryh. – 4-e izd., ster. – M.: ZAO Justicinform, 704 p. (In Russian).
- 14 Ajdarhan D.S. (2016) Ugolovnaja otvetstvennost' juridicheskikh lic / D.S. Ajdarhan // A. Myrzahmetov atyndary Kөkshetau universitetiniң habarshysy. No. 3. P. 144–149. (In Russian).
- 15 Bajsanova G.T. (2015) Specifika administrativnoj otvetstvennosti v sisteme juridicheskoy otvetstvennosti / G.T. Bajsanova // KазҰU habarshysy. Заң serijasy. No. 4. P. 92–97. (In Russian).
- 16 Shajgaliev M.G. (2006) Juridicheskaja otvetstvennost': problemy teorii i praktiki: Avtoref. diss. na soisk. uchen. step. kand. jurid. nauk / Shajgaliev M.G. Almaty, 25 p. (In Russian).

Н.Д. МЫРЗАТАЕВ,¹
 PhD, ассоц. профессор.
 e-mail: muxametnur@mail.ru,
 ORCID ID: 0000-0001-5397-0332
Г.Ш. АТАЛЫКОВА,^{*1}
 магистр права, ст. преподаватель.
^{*}e-mail: g.atalykova@turan-edu.kz
 ORCID ID: 0000-0003-3916-2034
¹Университет «Туран»,
 г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Поскольку сфера образования является социальной сферой, то от исполнения законодательства в ней зависит исполнение законодательства в сфере образования, которое затрагивает всех членов общества. Халатность и несоблюдение законодательства органами управления в сфере образования или частые нарушения норм закона свидетельствуют о том, насколько правомерно регламентирована норма закона к ответственности в данной сфере. В сфере образования большое количество вопросов вызывает соблюдение правовых норм, реализация норм, показатели применения. Основной целью законодательства является предотвращение, пресечение, предупреждение правонарушений в сфере образования и предварительное предупреждение о том, что в случае совершения правонарушения к ответственности привлекаются в обязательном порядке. В действующем законодательстве об образовании, науке и статусе педагогов не отражена правовая ответственность органов управления в сфере образования. Они санкционированы только Кодексом об административных правонарушениях и уголовными кодексами. Поэтому, возможно, именно отсутствие четкого отражения ответственности в законодательстве свидетельствует о неспособности коренным образом сдерживать правонарушения в этой сфере. Автор отмечает, что в целях правильного реагирования на правонарушения, совершаемые в сфере образования, целесообразно более четко и дифференцированно определять состав, виды правонарушений, которые могут возникать на разных уровнях образования и в различных образовательных учреждениях. Должны быть охвачены все нарушения, связанные с нарушением норм, регламентирующих процесс обучения, ущемлением и нарушением прав и законных интересов всех участников процесса обучения.

Ключевые слова: сфера образования, управление, ответственность, правонарушения, наказание, право, законодательство.

N.D. MYRZATAEV,¹

PhD, Associate Professor.

e-mail: muxametnur@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5397-0332

G.SH ATALYKOVA,*¹

Master of law, senior lecturer.

*e-mail: g.atalykova@turan-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-3916-2034

¹Turan University,

Almaty, Kazakhstan

RESPONSIBILITIES OF MANAGEMENT BODIES IN THE FIELD OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

Since the sphere of education is a social sphere, the implementation of legislation in the field of education, which affects all members of society, depends on the implementation of legislation in it. Negligence and non-compliance with legislation by governing bodies in the field of education, or frequent violations of the law, indicates how lawfully regulated the rule of law to responsibility in this area. In the field of education, a large number of issues are caused by compliance with legal norms governing this sphere, the implementation of its norms, application indicators. The main purpose of the legislation is the prevention, suppression, prevention of offenses in the field of education and a preliminary warning that in the case of an offense, they are brought to responsibility without fail. The current legislation on education, science and the status of teachers does not reflect the legal responsibility of governing bodies in the field of education. They are sanctioned only by the Code of Administrative Offences and Criminal Codes. Therefore, perhaps it is the lack of a clear reflection of responsibility in the legislation that indicates the inability to fundamentally restrain offenses in this area. The author notes that «in order to properly respond to offenses committed in the field of education, it is advisable to more clearly, most clearly and differentially determine the composition, types of offenses that may occur at different levels of education and in various educational institutions. All violations related to the violation of the norms regulating the learning process, infringement and violation of the rights and legitimate interests of all participants in the learning process should be covered.»

Key words: education, management, responsibility, offenses, punishment, law, legislation.